

НАУКОЗНАВЧА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ТЕРОРИЗМУ ЯК ДЕСТРУКТИВНОГО СИСТЕМНО-СОЦІАЛЬНОГО ЯВИЩА

© Канцір В. С., 2014

Розкрито феномен тероризму – одну з невирішених проблем, із якою людство увійшло у XXI ст. Тероризм у будь-яких його формах загрожує безпеці багатьох країн та їх громадян, тягне за собою надзвичайно істотні політичні, економічні втрати, справляє потужний психологічний вплив на великі маси людей, позбавляє життя десятків тисяч мирних жителів.

Ключові слова: тероризм, терор, соціально-політичний феномен, міжнародне співтовариство, нелегітимне насильство, мотивоване насильство, політика мотивованого терору.

В. С. Канцир

НАУКОВЕДЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ТЕРРОРИЗМА КАК ДЕСТРУКТИВНОГО СИСТЕМНО-СОЦИАЛЬНОГО ЯВЛЕНИЯ

Раскрыто феномена терроризма – одну из неразрешенных проблем, с которой человечество вошло в XXI столетие. Терроризм в любых своих проявлениях становит угрозу многим государствам и гражданам, тянет за собой очень существенные политические, экономические потери, психологически воздействует на значительные массы людей, лишает жизни десятки тысяч мирных жителей.

Ключевые слова: терроризм, террор, социально-политический феномен, международное содружество, нелегитимное насилие, мотивированное насилие, политика мотивированного террора.

V. S. Kantsir

SCIENTIFIC INTERPRETATIONS OF TERRORISM AS A DESTRUCTIVE SYSTEM-SOCIAL EVENT

This article is devoted to uncovering the phenomena of terrorism – one of the unsolved humane problems of XXI century. Terrorism in all its displaying is danger to different countries ant its population. Global terrorism is cause of important political and economical wastes. This phenomena influence by psychological affect to the population, takes many peoples own life.

Key words: terrorism, terror, violence, social-political phenomena, international society, motive of violence, the politic of the motive terrorism.

Постановка проблеми. Міжнародне співтовариство поки що не виробило загально-прийнятного визначення поняття тероризму. Різноманітні підходи у науці та практиці щодо розуміння тероризму зумовлені як складністю цього небезпечного соціально-політичного явища, так і суперечливими інтересами, що на разі зберігаються, з боку представників різноманітних міжнародних організацій, соціальних груп і окремих держав загалом. Тероризм є багатограним, багатоаспектним і полікаузальним явищем зі складною структурою та широкими мотиваційними компонентами.

Стан дослідження. Дослідження проблеми тероризму сьогодні проводиться за кількома основними напрямками.

Перший вектор пов'язаний з дослідженням історії тероризму як способу вирішення соціальних проблем. Він реалізується в роботах таких учених, як О. В. Будницький, Л. М. Ляшенко, П. А. Кошель, А. І. Суворов та ін.

Другий напрям – це роботи з теоретико-методологічного аналізу природи тероризму, сутності, особливостей, тенденцій розвитку терористичної діяльності (дослідження А. С. Грачова, А. І. Гушера, В. І. Замкового, К. М. Ільченкова, І. Ільїнського, В. Я. Кікота, Є. П. Кожушко, В. Є. Петришева, К. Н. Салімова та ін.).

Ще одна траєкторія, і, до речі, якнайбільше обстежена, пов'язана з дослідженням правових аспектів тероризму та антитерористичної діяльності. Ці питання відображені у працях П. П. Баранова, В. П. Смельянова, Н. Д. Литвинова, В. В. Лунєєва, В. В. Устинова, М. Л. Ентіна та інших, в яких обговорюються класифікаційні ознаки цього злочину, форми і методи боротьби з ним.

Як четвертий напрям, можна назвати аналіз політичного тероризму, його місце та роль в сучасному соціумі. Ці проблеми розглядають праці учених Ю. І. Авдєєва, І. В. Дементьєва, Н. Я. Лазарева, Є. М. Примакова та ін.

Мета роботи – дослідити явище сучасного тероризму, що виступає багатоаспектним, складним, суперечливим і неоднозначним соціальним явищем, що, природно, ускладнює процес чіткого формулювання цього поняття. На сьогодні відомо більше сотні його дефініцій, однак жодна з них не може претендувати на відображення усієї повноти його суті, характеристик і мотивацій, форм і методів.

Виклад основних положень. Сьогодні тероризм став об'єктом дослідження багатьох відомих політологів, юристів, психологів та філософів. У різних країнах світу відбуваються конференції та “круглі столи”, на яких обговорюються різноманітні аспекти проблеми сучасного тероризму та можливості застосування міждисциплінарного аналізу під час його дослідження.

Фактично в усіх європейських мовах, а також у персидській (фарсі), є слова, які походять від латинського слов “terror”, що в перекладі означає „жах”. В українській мові існує два найближчі до цього слова іменники – “тероризм” та “терор”. Перший найчастіше використовується в юридичній літературі для окреслення особливого типу політичного злочину проти громадської безпеки, що використовує насильство та залякування для досягнення конкретних цілей. Поняття “терор” у науковій та публіцистичній літературі має різне значення, але загальноприйнятним є його застосування для характеристики політики держави, спрямованої на залякування своїх громадян та використання нелегітимного насильства.

У великому тлумачному словнику сучасної української мови подається таке визначення поняття “терор”: 1) найгостріша форма боротьби проти політичних і класових супротивників із застосуванням насильства аж до фізичного знищення; 2) надмірна жорстокість до будь-кого; залякування [1, с. 1445].

Сучасних дефініцій тероризму нараховується немало. Такий стан речей для науки є закономірним процесом.

Так, російський дослідник Ю. І. Авдєєв наголошує на тому, що у світовій науці існують два основні підходи до визначення поняття “тероризм”. Біологічний підхід пояснює це явище деякою “вродженою”, “насильницькою” сутністю людини, “природним” прагненням людей загрожувати інтересам інших із використанням будь-яких доступних засобів для досягнення поставленої мети. Соціальний підхід щодо проявів тероризму виходить із розуміння того, що визначальне значення мають саме соціальні процеси. Йому надається перевага серед інших підходів для пояснення природи та формулювання поняття тероризму [2, с. 37].

Значні розбіжності у думках і поглядах учених і практиків, які займаються дослідженням цієї проблеми, свідчить про необхідність залучення до вироблення визначення поняття “тероризму” спеціалістів різних професій – правників, криміналістів, політологів, філософів, істориків,

соціологів, економістів, конфліктологів, об'єднання яких само по собі являє надзвичайну складність. Окрім того, реальна політико-правова практика різних держав, їх ідеологічні установки, що різняться своїми підходами щодо розуміння тероризму, також ускладнюють цей процес, привносячи у нього суб'єктивний фактор державних інтересів на внутрішньополітичному, регіональному (міждержавному) і геополітичному рівнях. Саме ця обставина змушує на цьому етапі йти шляхом формування визначення тероризму у межах національного законодавства з подальшим узгодженням із понятійним апаратом міжнародного права.

Наявність значної кількості визначень тероризму свідчить, з одного боку, про неоднозначний зміст терміна, з іншого, – така розпливчастість (розмитість) змісту цієї категорії відкриває широкі можливості для політичних спекуляцій і подвійних стандартів в політиці, як це доволі часто роблять, користуючись невизначеністю, нечіткістю змісту таких термінів, як “свобода”, “демократія”, “права людини” тощо.

Характеризуючи різноманітні значення, що надаються слову “свобода”, Ш. Монтеск'є у праці “Про дух законів” писав: “Немає слова, яке отримало б стільки різноманітних значень і справило б таке, надто різне враження на розум, як слово “свобода”. Одні називають свободою можливість позбавляти “трону” того, кого наділили тиранічною владою; інші – право обирати того, кому вони повинні підкорятися; треті – право носити зброю і вчиняти насильство; четверті – бачать її у привілеї перебувати під управлінням людини своєї національності або підкорятися своїм власним законам” [3, с. 288]. Очевидно, що аналогічні роздуми будуть справедливими і стосовно терміна “тероризм”.

Для розуміння сучасної терористичної діяльності може видатися цікавим акумульований термін “тероризм”, під яким російський кримінолог І. І. Артамонов розуміє “будь-який акт насильства (вбивство, ушкодження, захоплення заручників, матеріальних об'єктів та їх руйнування) або загрозу його застосування, що здійснюється умисно різноманітними способами, із застосуванням будь-яких засобів з метою припинення політичної діяльності, порушення громадської безпеки, залякування населення або справляння впливу на прийняття рішень органами державної влади, місцевого самоврядування, адміністрацій підприємств, установ, екіпажами транспортних засобів, що створює у суспільстві атмосферу страху, паніки, розгубленості”. Уточнюючи ознаки тероризму, цей автор зазначає: “тероризм являє собою протиправне застосування сили або загрози силою; тероризм спрямований на створення залякувального впливу, залякування більш широкого кола осіб, аніж безпосередні жертви; метою терористичних акцій виступає спонукання влади, населення, окремих осіб до відповідних дій або відмови від їх здійснення на користь терористів” [4, с. 140].

Ще один дослідник цієї проблеми А. Кара-Мурза зазначає: “Тероризм – це дії, спрямовані на урівноваження шансів або на перелом гри ... З точки зору самих терористів, їхні дії – це форма поновлення порушеної справедливості” [5]. Це є спотворене уявлення про справедливість, однак важливо зазначити, що тероризм – завжди асиметрична відповідь слабшої сторони на дії сильнішої.

Багатогранне формулювання поняття “тероризм” запропонував проф. В. Петрішев: “Тероризм – це систематичне, соціально і політично вмотивоване, ідеологічно зумовлене використання насильства або погроз застосування такого, за допомогою якого через залякування фізичних осіб здійснюється управління їх поведінкою у вигідному для терористів напрямку, і досягається визначена терористами мета” [6, с.11].

В одному з видань “Великого енциклопедичного словника” наводиться таке визначення: “Терор (тероризм) (лат. *terror* – страх, жах), насильницькі дії (переслідування, руйнування, захоплення заручників, вбивства тощо) з метою залякування, придушення політичних опонентів, конкурентів, нав'язування відповідної лінії поведінки. Розрізняють індивідуальний і груповий терор (наприклад, дії екстремістів політичних угруповань) і державний терор (репресії диктаторських і тоталітарних режимів). У 70–90-х роках ХХ ст. отримав розповсюдження міжнародний тероризм (вбивства або викрадення глав іноземних держав і урядів, їх дипломатичних представництв, мінування приміщень посольств, місій, міжнародних організацій, вибухи в аеропортах і на вокзалах, викрадення повітряних суден)” [7, с. 1197].

Учений Є. Кожушко пропонує своє визначення: “Тероризм – це тактика політичної боротьби, що характеризується систематичним застосуванням ідеологічно мотивованого насильства та виражається у вбивствах, диверсіях, саботажі, викраденнях та інших діях, які становлять загрозу життю і безпеці людей” [8, с. 17–18].

І, нарешті, офіційне визначення поняття “тероризм” наведено у ст. 1 закону України “Про боротьбу з тероризмом”: “Тероризм – це суспільно небезпечна діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення та органів влади або вчинення інших посягань на життя чи здоров’я ні в чому не винних людей або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей” [9].

Аналіз лише кількох визначень свідчить, що поняття “тероризм” у них трактується виключно у політичному вимірі. На цій підставі тероризм ніби відокремлений від кримінальної діяльності, оскільки спрямований на примушення і придушення суперника найрадикальнішими заходами та засобами. Тим самим він стає дуже близьким до такого явища, як локальна війна або диверсія. Але практичні труднощі в ідентифікації терактів та відокремленні їх від воєнних і диверсійних дій, з одного боку, та від звичайного криміналу, з іншого, – не так вже й легко перебороти.

На міжнародному рівні також вживаються активні зусилля щодо вироблення уніфікованого і прийнятного для усіх сторін визначення терміна “тероризм”. Зокрема НАТО, ще у 1989 році сформулювала своє бачення проблеми тероризму: “Вбивство, викрадення, підпали та інші незаконні дії розцінюються нами як злочини, однак багато країн з невеликим бажанням засуджують терористичні акти, вважаючи їх боротьбою за національне визволення” [10, с. 32]. Вказуючи на насильницький характер терористичної діяльності, прихильники такого підходу дуже часто забувають про її мотивації.

Темпи вироблення власних дефініцій терміна “тероризм” та їх закріплення в національному законодавстві багато в чому залежать від того, як давно окремі держави зіткнулися з цією проблемою, і як далеко зайшло протистояння між власними владними структурами та суспільством, з одного боку, і терористичними організаціями, – з іншого.

Прикладом подібного підходу може бути досвід США, що намагаються детально регламентувати своє законодавство у розділах, пов’язаних з протидією терористичній діяльності. Однак, як зазначає відомий американський аналітик, який займається проблемами тероризму, Б. Хоффман навіть у межах окремо взятої країни процес формування єдиної дефініції терміна “тероризм” наштовхується на доволі значні труднощі.

Основною з них виступають розбіжності при підходах щодо визначення самого поняття “тероризм”, зумовлені різноманітними функціями, що покладаються на державні відомства, які покликані боротися з терористичними проявами усередині країни та за її межами. Дослідник виокремлює деякі дефініції, прийняті Державним департаментом США, Федеральним бюро розслідування (ФБР) і Міністерством оборони США.

Офіційне визначення тероризму, сформульоване Державним департаментом США, звучить так: це “...завчасно обдумане, політично мотивоване насильство, що застосовується проти мішеней, які не беруть участі у воєнних діях (non-combatant targets) субнаціональними групами або підпільними державними агентами”. У цьому трактуванні виділяється насамперед політична мотивація терору, що уможливорює зразу ж відокремити, наприклад, мафіозні “розбори”, гангстерські війни, навіть якщо вони за характером застосовуваних у них методів боротьби нічим не відрізняються від політичних акцій. Відзначається також груповий характер терористичної діяльності, тобто якщо керуватися цим критерієм, то вбивця-одинак, який не входить до терористичної організації, не підходить під визначення терориста. ФБР, своєю чергою, розглядає тероризм як “незаконне застосування сили або насильства стосовно осіб або власності, спрямоване на залякування або примушення уряду, цивільного населення або будь-якого суспільного сегмента заради досягнення політичних або соціальних змін”. Міністерство оборони США вбачає у тероризмі “...незаконне застосування сили за власною волею або під примусом стосовно осіб або власності з метою залякати, справити тиск на уряд або суспільство, найчастіше заради досягнення політичної, релігійної або ідеологічної мети” [11].

Проф. Б. Хоффман пояснив розбіжності у вказаних дефініціях пріоритетами кожного із цих органів влади. Для зовнішньополітичного відомства США основними ознаками тероризму виступає умисний або завчасно обдуманий характер дій терористів, їх безумовне обґрунтування політичною метою та субнаціональна характеристика терористичної організації. У той самий час Держдепартамент залишає поза увагою загрозу насильства, тобто психологічний аспект тероризму. Специфіка ФБР як структури, покликаної розслідувати злочини, акцентує увагу на інших ознаках тероризму, таких як примушування та залякування. Отже, визначення, подане ФБР, визнає факт психологічного впливу на об'єкт насильства. При цьому подається широке тлумачення об'єктів терористичних акцій, до переліку яких, окрім уряду і громадян, зараховане державне і приватне майно. Окрім того, на відміну від дефініції, якою керується Держдепартамент США, ФБР розширює список мети, додаючи до політичних змін ще й соціальні. Міноборони США, своєю чергою, трактує тероризм як насильство або загрозу його застосування не лише стосовно уряду, але й стосовно суспільства загалом. До того ж у цій дефініції присутні вже три типи мети (політична, релігійна та ідеологічна), але випадає з поля зору соціальний аспект [12, с. 39–40].

Багатоманітні трактування поняття “тероризм” запропоновані знаними зарубіжними ученими. Наведемо деякі з них.

Так, дослідник цієї проблематики з Ізраїлю Б. Ганор подає свій варіант визначення тероризму: “Тероризм – це інтенсивне застосування або загроза застосування насильства стосовно цивільних осіб або цивільних об'єктів з метою досягнення політичної мети” [13, с. 9–10]. Суть цієї дефініції полягає в об'єднанні трьох ознак, без яких насильство не може бути кваліфіковано, як тероризм: по-перше, насильницький акт або загроза його (психологічний фактор впливу на об'єкт); по-друге, мета теракту завжди і виключно має політичний характер; по-третє, мішенями терористів виступають цивільні особи, що докорінно відрізняє тероризм від інших видів політичного насильства, наприклад, партизанської війни.

Згадуваний уже дослідник, проф. Б. Хоффман стверджує: “По суті, будь-який відкритий прояв насильства, визнається суспільством як антисоціальне явище, – не важливо чи здійснений він налаштованими проти уряду дисидентами чи самим урядом, злочинними угрупованнями чи окремими злочинними особами, натовпом, що вчиняє безпорядки, чи озброєними терористами, особами з психічними відхиленнями чи вимагачами, – називається тероризмом” [12, с. 6].

Відомий американський спеціаліст з міжнародного права, професор Р. Фальк пропонує два визначення: “...будь-який тип політичного насильства, що не має адекватного морального і юридичного виправдання, незалежно від того, хто до нього вдається – революційна група або уряд” і “політичний екстремізм, що вдається до насильства без розбору або до насильства стосовно невинних осіб” [14, с. 71].

Згідно з твердженням проф. Р. Фалька, “...терорист переважно намагається використовувати насильство в символічному сенсі, щоб охопити мільйонну аудиторію. У 800 млн. осіб оцінювалася кількість глядачів Мюнхенської олімпіади у 1972 р., коли були вбиті 12 ізраїльських спортсменів. Насильство було спрямоване однаково на всіх, як на тих, хто дивився спортивні змагання, так і на тих, хто загинув. Його намагалися використати як форму шантажу – зверніть на нас увагу, інакше ...” [14, с. 14].

Лондонський щотижневик “Економіст” вказує, що не треба ставитися до тероризму як до чогось абстрактного і спонтанного: “...тероризм – це залякувально-корислива спроба використати насильство для досягнення відповідної мети - цілі” [11, с. 11]. Головна ціль терористів – не безпосередні потерпілі від таких злочинів (як правило, безневинні, законслухняні громадяни), а ті, хто спостерігають за драмою, що розгортається у засобах масової інформації.

Досить цікавою видається думка терориста зі значним “послужним списком” Ільча Раміреса Санчеса, відомішого під прізвиськом “Карлос”, який відбуває термін покарання у французькій в'язниці. В інтерв'ю ізраїльському журналісту Б. Вісмуту він дав таке визначення тероризму: “Тероризм – це війна, воєнна стратегія і засіб боротьби, покликаний перемогти об'єкт за допомогою страху” [15, с. 12].

У сучасному кримінальному праві під тероризмом, а точніше під терористичним актом розуміють злочини проти громадської безпеки, тобто застосування зброї, вчинення вибуху, підпалу

чи інших дій, які створювали небезпеку для життя чи здоров'я людини, або заподіяння значної майнової шкоди чи настання інших важких наслідків, якщо такі дії були вчинені з метою порушення громадської безпеки, залякування населення, провокації воєнного конфлікту, міжнародного ускладнення, або з метою впливу на прийняття рішень чи вчинення або невчинення дій органами державної влади чи органами місцевого самоврядування, службовими особами цих органів, об'єднаннями громадян, юридичними особами, або привернення уваги громадськості до певних політичних, релігійних чи інших поглядів винного (терориста), а також погроза вчинення зазначених дій з тією самою метою (ст. 258 Кримінального кодексу України).

Висновки. Доволі парадоксально, що постійно потерпаючи від тероризму, який спалахує у різних частинах світу, міжнародне співтовариство досі не розробило його загальноприйнятого визначення. Постійно виникають суперечки стосовно визнання певних організацій як терористичних, оцінки різноманітних проявів тероризму. Але соціально-філософський аналіз причин виникнення та розвитку тероризму не може мати раціонального сенсу без опори на чітке виділення об'єкта дослідження та його зв'язку з іншими феноменами соціальної реальності нашого часу. Тому, на нашу думку, з гносеологічної точки зору буде виправданим визначати поняття „тероризм” через його етимологічне походження та інструментальну основу.

На основі комплексного аналізу теоретико-методологічних підходів до розуміння сучасного тероризму спробуємо запропонувати авторське визначення останнього як еманції зла в буття людства, спроби перетворення деструктивної ілюзії на дійсність завдяки суспільно небезпечній діяльності, яка супроводжується максимальним резонансом та полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні або загрози застосування насильства і спрямована на привернення уваги до певних поглядів, одержання, утримання влади у суспільстві або тиск на владні структури з метою прийняття (неприйняття) ними бажаних для терористів рішень.

Сучасний тероризм проявляється саме у системі використання насильства певними формуваннями для досягнення відповідної мети, як правило, політичної. Відбувається це за рахунок примусу державних органів, міжнародних і національних організацій, державних і громадських діячів, окремих громадян або їх груп до здійснення тих чи інших дій на користь терористів, з метою запобігання реалізації погроз. Самі ж залякування можуть адресуватися конкретним особам (як правило, державним діячам) або населення загалом, спрямовуватися на об'єкти життєзабезпечення суспільства, джерела підвищеної небезпеки, навколишнє середовища. Отже, сучасний тероризм (тероризм початку ХХІ ст.) є наслідком деконструктивних елементів глобалізації. Дотичними до нього є процеси та явища, що характеризуються використанням збройного насильства, в ході яких застосовуються прийоми та засоби, подібні до тих, що використовують терористи.

1. *Тероризм: состояние и перспективы.* — М.: Эдиториал УРСС, 2000. — С. 37–38. 2. *Монтескье Ш. Избранные произведения / Ш. Монтескье; под общ. ред. М.П. Баскина.* — М.: Госполитиздат, 1955. — 799 с. 3. *Артамонов И. И. Терроризм: способы предотвращения, методика расследования / И. И. Артамонов.* — М.: Изд-во И. И. Шумилова, 2002. — 331 с. 4. *Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад і гол. ред. В. Т. Бусел.* — Київ — Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2005. — 1728 с. 5. *Авдеев Ю. И. Терроризм как социально-политическое явление / Ю. И. Авдеев // Современный терроризм / С. Г. Кара-Мурза.* — М.: Эксмо - Пресс, 2001. — 832 с. 6. *Петрищев В. Е. Заметки о терроризме / В. Е. Петрищев.* — М.: Эдиториал УРСС, 2001. — 288 с. 7. *Большой энциклопедический словарь.* — М.: Наука, 1997. — 1197 с. 8. *Кожушко Е. П. Современный терроризм: Анализ основных направлений / Е. П. Кожушко; под общ. ред. А. Е. Тараса.* — Мн.: Харвест, 2000. — 446 с. 9. *Про боротьбу з тероризмом: закон України від 20 березня 2003 року.* — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [<http://zakon.nau.ua>]. 10. *Сіллуфо Ф. Боротьба з тероризмом / Ф. Сіллуфо, Д. Ренкін // НАТО-ревю.* — Брюссель, 2002. — 123 с. 11. *The Economist.* — 2001. — 22. 09. — Р. 11. 12. *Хоффман Б. Терроризм: взгляд изнутри / Б. Хоффман.* — М.: Ультра. Культура, 2003. — 264 с. 13. *Окна. Тель-Авив. 2001. — 25 апреля.* — С. 12. 14. *Falk R. Revolutionaries and Functionaries. The Dual Face of Terrorism / R. Falk.* — N.Y., 1988. — P. 71. 15. *Бельков О. Международный терроризм — слова и смыслы / О. Бельков // Власть.* — 2002. — № 2. — 118 с.